

УДК 008:940.2,,17/18”(477)

Цитування:

Василенко Д. П., Крот В. О., Маслак В. І. Культурологічні студії з історії української культури XIX століття у творчій спадщині Михайла Грушевського. *Культура і сучасність : альманах*. 2020. № 1. С. 7-11

Vasylenko D., Krot V., Maslak V. Cultural research according to ukrainian culture history of 19th century in Mykhailo Hrushevsky heritage. *Kultura i suchasnist : almanakh*, 1, 7-11 [in Ukrainian].

Василенко Дар'я Павлівна,
старший викладач кафедри
гуманітарних наук, культури і мистецтв,
Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9052-8287>
dvoloshka05@gmail.com

Крот Володимир Олександрович,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
гуманітарних наук, культури і мистецтва
Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2926-6916>
volodyakrot@ukr.net

Маслак Володимир Іванович,
доктор історичних наук, професор, завідувач
кафедри гуманітарних наук, культури і
мистецтва Кременчуцького національного
університету імені Михайла Остроградського
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2898-2400>
vimaslak2017@gmail.com

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ СТУДІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ XIX СТОЛІТТЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Метою статті є вивчення поглядів М. Грушевського щодо історії розвитку української культури XIX століття, висловлені ним в науково-популярних і публіцистичних працях. **Методологія дослідження.** Добір фактичного матеріалу ґрунтувався на основі загальнонаукових методів аналізу і синтезу, порівняння та узагальнення; методів всебічності, об'єктивності та ретроспективи. **Наукова новизна.** У статті розглянуто культурологічні студії Михайла Грушевського крізь призму історичної науки, зокрема досліджено історію культури українського народу. Михайло Грушевський вважав, що на процеси національного відродження, які охопили недержавні народи східної Європи, вплинули ідеї англійських і німецьких просвітителів, а також Велика французька революція. **Висновки.** Визначено, що Михайло Грушевський великого значення надавав процесам національно-культурного відродження другої половини XIX – початку XX століть безпосереднім сучасником якого він був.

Ключові слова: Михайло Грушевський, культура, історія, нація, Україна, ідеологія.

Василенко Дар'я Павлівна, старший преподаватель кафедры гуманитарных наук, культуры и искусства Кременчугского национального университета имени Михаила Остроградского; Крот Владимир Александрович, кандидат исторических наук, доцент кафедры гуманитарных наук, культуры и искусства Кременчугского национального университета имени Михаила Остроградского; Маслак Владимир Иванович, доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой гуманитарных наук, культуры и искусства Кременчугского национального университета имени Михаила Остроградского

Культурологічні студії по історії української культури XIX століття в творчій спадщині Михайла Грушевського

Цілью статті являється вивчення поглядів М. Грушевського щодо історії розвитку української культури XIX століття, висловлені ним в науково-популярних і публіцистичних працях. **Методологія дослідження.** Добір фактичного матеріалу ґрунтувався на основі загальнонаукових методів аналізу і синтезу, порівняння та узагальнення; методів всебічності, об'єктивності та ретроспективи. **Наукова новизна.** У статті розглянуто культурологічні студії Михайла Грушевського крізь призму історичної науки, зокрема досліджено історію культури українського народу. Михайло Грушевський вважав, що на процеси національного відродження, які охопили недержавні народи східної Європи, вплинули ідеї англійських і німецьких просвітителів, а також Велика французька революція. **Висновки.** Визначено, що Михайло Грушевський великого значення надавав процесам національно-культурного відродження другої половини XIX – початку XX століть безпосереднім сучасником якого він був.

Ключевые слова: Михаил Грушевский, культура, история, нация, Украина, идеология.

©Василенко Д. П., 2020

©Крот В. О., 2020

©Маслак В. І., 2020

Vasylenko Daria, teacher of the Department of Humanities, Culture and Arts, Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National; *Krot Volodymyr*, Ph.D. (Candidate of History), associate professor of the Department of Humanities, Culture and Arts, Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University; *Maslak Volodymyr*, Doctor of Historical Sciences, associate professor, Head of the Department of Humanities, Culture and Arts, Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University

Cultural research according to ukrainian culture history of 19th century in Mykhailo Hrushevsky heritage

Purpose of the Article. The scientific heritage of Mykhailo Hrushevsky occupies an important place in Ukrainian history science, especially in the learning of the cultural science of Ukrainian people. However, long time his activity and work were silent because it didn't fit the framework of prevailing Russian concentric ideology. The investigation goal is Mykhailo Hrushevsky's vision of history according to its Ukrainian culture development in the nineteenth century, expressed by him in popular scientific and journalistic works. The time frames of the named publication coincide with the period of the Ukrainian national revival at the end of eighteenth the beginning of the twentieth century. **Methodology.** The selection of the material was based on common scientific methods of analysis and synthesis, comparison, and generalization; methods of comprehensiveness, objectivity, and retrospect were used precisely to examine respondents' level of dual interest in learning. **Scientific novelty.** According to Mykhailo Hrushevsky's point of view, a long time the first stage of the Ukrainian national cultural movement was the literature. The especially great influence had a prohibition of the Ukrainian language in Russian empire and revolutionary events in Western Ukraine in 1848. At the beginning of twentieth century in Ukraine appeared a growth of Ukrainian culture everywhere in its territory. **Conclusions.** Great importance he paid to the processes of national-cultural revival in the second part of the nineteenth, the beginning of twentieth centuries because he was the immediate participant of it.

Key words: Mykhailo Hrushevsky, culture, history, nation, Ukraine, ideology.

Актуальність дослідження. Важливе місце в українській історичній науці посідає творча спадщина Михайла Грушевського. Він залишив помітний слід у різних галузях вітчизняної культури. Проте довгий час його діяльність та творчість замовчувалися, бо вона не вписувалася в межі пануючої російськоцентричної ідеології. Лише після проголошення в 1991 році незалежності України розпочалося систематичне вивчення творів вченого та ґрунтовне дослідження його громадсько-політичної та наукової діяльності.

Метою дослідження є студіювання історії розвитку української культури XIX століття крізь призму наукового доробку М. Грушевського. До уваги були взяті погляди, які він висловлював у науково-популярних і публіцистичних працях. Хронологічні межі публікації співпадають з періодом національного українського відродження кінця XVIII – початку XX століть.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед вчених, що працювали і працюють на ниві грушевськознавства, можна назвати Л. Винара, засновника названої дисципліни [1], С. Плохія [8], В. Тельвака [9] та ін. Зазначені науковці розглядали різноманітні аспекти творчої спадщини Великого Українця, проте, далеко не все, що стосується проблем історії української культури XIX століття в розумінні М. Грушевського знайшло належне висвітлення в українській історіографії. Варто наголосити, що він приділяв велику увагу праці на ниві національної культури, вважав, що саме вона відіграє провідну роль у перетворенні українців з етнографічної маси в націю.

Наукова новизна. Представлено періодизацію історії української культури кінця XVIII –початку XX століть на основі наукових культурологічних праць Михайла Грушевського,

які були опубліковані на початку XX століття. У наукових публікаціях М. Грушевський розглядає культурні чинники, які сприяли відродженню та становленню української культури: мова, релігія, народність, освіта.

Виклад основного матеріалу. У 1904 році М. Грушевський опублікував російською мовою узагальнюючу працю «Очерк истории украинского народа», її останні розділи присвячені розвитку національної відродження XIX століття. Провідну роль тоді відіграла нова українська література. Він вказав на той факт, що і до цього народна мова широко використовувалася в інтермедіях, церковних проповідях, але ігнорувалася так званою високою культурою. Поворот до українського слова з боку освічених верств відбувся наприкінці XVIII століття. І це, на думку історика, мало надзвичайно важливе значення, вона, тобто, «мова повернула інтелігенцію обличчям до народу після столітнього відчуження від нього... і послужила могутнім засобом їх зближення» [5, 364]. Саме їй, на думку М. Грушевського, Україна зобов'язана тим, що наша інтелігенція не обмежилася збиранням фольклорних пам'яток, складанням граматики та словників, а перейшла до формування нової української літератури, що базувалася на народній мові [7].

Першим центром національного відродження М. Грушевський вважав Харків, бо тут в 1805 році відкрили університет, а згодом, жіночий пансіон, причому названі установи були створені урядом за активної підтримки місцевого дворянства. У Харкові, відзначав М. Грушевський, розвивалася на початку XIX століття переважно російська культура, бо створені там навчальні заклади були російськими. Українська течія мала в ній дуже скромний прояв у вигляді кількох українських книжок і брошур, розділених роками, окремих українських віршів

та оповідань, уміщених у журналах та альманахах, що виходили російською мовою. Вчений стверджував, що «поряд з справжньою російською культурою та літературою, до якої серйозно ставилися не лише уряд, а й місцеве українське суспільство, ця українська течія могла вважатися ще дрібним провінціалізмом, забавкою чи примхою етнографів і антикварів». Оцінюючи його діяльність, історик вказав на те, що члени гуртка зробили «великий крок вперед щодо різноманіття творчості і щодо усвідомленого ставлення до неї» [5, 368]. Отже, члени харківського гуртка тоді ще не усвідомлювали того факту, що вони творять нову українську літературу.

Наступний етап розвитку української культури М. Грушевський пов'язав з діяльністю членів братства Кирила і Мефодія, насамперед Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша. Він підкреслив надзвичайний їх вплив на процес націєтворення. В умовах, коли українська народність складалася з німої закріпаченої темної селянської маси, з одного боку, і денационалізованої інтелігенції, яка втратила національне почуття та історичну традицію, – поява Шевченка була надзвичайним успіхом. М. Грушевський високо оцінював вірші поета. «Його творчість – це творчість народу, що досягає відразу, без проміжних ступенів, високого інтелектуального розвитку та індивідуальної свідомості й поєднує у своїх витворах безпосередність народної поезії й усвідомлення літературної творчості» [5, 369]. Дійсно, Т. Шевченко своїми літературними творами та жертовним заради України життям справив великий вплив на становлення української нації. Якщо першість в українській культурі 40-х років XIX століття належить Кобзарю, то в подальшому в 60-70 роках XIX століття великий вплив мали на розвиток української культури М. Костомаров і П. Куліш.

Після урядових переслідувань 40-50 років XIX століття і відбуття заслання, колишні кирило-мефодіївці осіли в Петербурзі, де започаткували видання часопису «Основа». М. Грушевський з цього приводу вказав на те, що центром українського культурного руху стала столиця імперії, зазначивши їх слабкість і малочисельність. Однак, їхню діяльність навколо цього часопису він оцінював позитивно. «Основа», незважаючи на своє коротке існування й обмеженість своєї національної програми, зробила велику справу, – писав він – вперше об'єднавши національні елементи на доволі прогресивній платформі та по'язавши український рух з прогресивними демократичними течіями великоросійського суспільства» [5, 371]. Вчений вітав просвітні ідеї петербурзького гуртка щодо навчання дітей в початкових і недільних школах українською мовою, поширення українських книжок серед

народу. Він підкреслював те, що вказані ініціативи мали підтримку серед прогресивної російської інтелігенції.

Однак, зазначене ліберальне ставлення влади до українських культурних потреб тривало недовго. З вибухом польського повстання в 1863 році урядова політика кардинально змінюється. Приводом стали звинувачення реакційних елементів, зокрема Каткова в тому, що українські культурні домагання – це польська інтрига і її мета – розколоти триєдиний руський народ, який складають великороси, малороси і білоруси. Припинилося видання «Основи», розпочалися репресії проти українських діячів культури, що призвело до її тимчасового занепаду.

У 70-ті роки XIX століття відбувається активізація українського руху. М. Грушевський відобразив названий процес такими словами: «Осередком української роботи став Київ, де зібралося чимало талановитих і тямущих людей, з вихованців тутешнього університету... Стало розвиватися красне письменство (повісті й поезії), появилися перші початки соціального українського роману – такого, що малював соціальне українське життя по знесенню кріпацтва: твори Нечуя-Левицького, Мирного, Кониського. Велике враження робили початки справжнього українського театру і серйозної української музики... Недовгий сей скільки-небудь свободний письменний і культурний час, таким чином, був багатий своїми наслідками. Але скоро прийшов йому край» [6, 441]. Тобто короткий період піднесення української культури змінився новими репресіями.

Період історичного розвитку 60-80-х років XIX століття отримав назву «культурництва». У статті «Рух політичної і суспільної думки в XIX столітті» М. Грушевський виокремив у ньому два напрямки: «Одно представлялося гуртком «Киевской старины», мало – дозволю собі так висловитися, – характер більше загально російський. Воно залишало політичну і суспільну працю ліберальнішого чи консервативнішого напрямку (залежно від поглядів окремих представників цього напрямку), так би мовити загальноімперським елементам. Місце українців полягало в тому, аби творити надбудову у формі вивчення України, збереження традицій української мови і літератури, хоч би дуже скромно – «для домашнього вжитку», як казали – яке б не викликало докорів у сепаратизмі. ... Дотримуючися суто «культурного» напрямку в Росії, вони не проти були займатися політикою в Галичині [8, 403]. Саме їм вдалося виробити компромісну польсько-українську угоду в 1890 році, «нова ера», яка мала забезпечити культурний розвиток українців ціною відмови їх від політики. Однак, дуже швидко ця домовленість перестала діяти, бо пануючий польський шляхетський режим в Галичині не бажав іти на серйозні поступки. Зазнали невдачі

«культурники» і в Росії, бо царський режим залишався непохитним у переслідуванні будь-якого прояву української національної свідомості, і ніяким зменшенням українських запитів, ніяким відмежуванням зліва не вдалося створити тут ґрунт для легального українства. На думку М. Грушевського, політика і культура виявилися тісно між собою пов'язані і не могли існувати одна без одної.

Найважчого удару українській культурі завдав Емський указ 1876 року, який фактично заборонив твори, писані українською мовою. Згодом історик присвятив цій події статтю «Ганебній пам'яті», яка була написана ним в 1906 році, де назвав його «одним з найпоганіших своїм замислом і страшним своїми наслідками актів утиску й деспотизму» [4, 441]. Пізніше, в 1926 році, в розширеній статті під такою ж назвою він подав загальну історію російської політики щодо України в галузі культури: «Від часу коли Україна зв'язалася з Москвою ... так українське життя стало підпадати різним катаклізмам від московських мішань, московському контролю, московській цензурі. ... коли нарешті світська книга якось визволилася з під букви сеї заборони українська думка, українське слово – включно до українського акценту в вимові, мусили пробиватися через сітку всяких заборон, обмежень і запідозрювань, які неймовірно гальмували розвій українського культурного життя і відстрашували обивательську масу від причетності до нього» [3, 106].

Фактична заборона царським урядом української мови стала причиною того, що культурний центр у 80-90 роках XIX століття перемістився до Львова. Процесам національно-культурного відродження в Західній Україні М. Грушевський присвятив ряд статей і окремі розділи в своїх загальних історіях [3; 5; 6].

Вчений стверджував, що зміни в культурному житті цих земель стали можливими після першого поділу Речі Посполитої, який припав на 1772 рік. Австрійські правителі Марія-Терезія і Йосиф II провели в кінці XVIII століть ряд реформ, які позитивно відбилися і на культурі краю. Одним з наслідків змін стали поліпшення освіти і культури галицького духовенства: «Серед нового уніатського духовенства, ... уже в початку XIX століття заявляються освічені і тямущі люди, які думають не тільки про інтереси своєї церкви, а й про інтереси народні, національні, заходяться коло піднесення освіти і добробуту, коло піднесення національної культури. [3, 235]. Як приклад, вчений наводив діяльність гуртка в Перемишлі, діячі якого обстоювали викладання в школах руською мовою, написання для них підручників. Порівнюючи розвиток культури в першій половині XX століття в Галичині і на Наддніпрянщині, вчений надавав перевагу першій [3, 235].

Звернув увагу М. Грушевський і на

відмінності національного відродження в Галичині і на Наддніпрянщині. Якщо в підросійській Україні головним його рушієм були нащадки козацької старшини, то в Західній – греко-католицьке духовенство. У Галичині існувало дві течії, одна з них обстоювала пріоритет церковнослов'янської мови, а інша – народну мову, і цим солідаризувалася з Наддніпрянщиною. Це була так звана «Руська трійця», члени якої цікавилися історією та етнографією українського народу, збирали пісні й перекази [9, 236]. У 1837 році «Руська трійця» видала перший альманах в Галичині народною мовою і цим започаткувала в цьому краї нову українську літературу. Однак культурний рух зазнав переслідувань з боку реакційного духовенства і не набув широкого поширення.

Новим поштовхом до національно-культурного відродження Західної України стали революційні події 1848 року, які отримали назву «Весна народів». Українці створили політичний орган – «Головну Руську Раду», яка представляла інтереси населення перед імператором. За її ініціативою восени 1848 року скликано «Собор руських вчених», за визначенням історика «всіх прихильників культурного і національного розвитку Галицької України», щоб вивчити культурні і національні потреби та виробити програму дальшої діяльності для розвитку українського народу [3, 238].

Характеризуючи становище української культури в різних її частинах України, М. Грушевський писав: «Так українство не вмерло, а йшло наперед, не вважаючи на заборони» [6, 445], оскільки репресивні заходи були флагманом імперіалістичної політики по відношенню до українців, що проживали в обох імперіях. Результатом такої політики була низька освіченість серед українського населення, навіть в порівнянні з росіянами. Українські культурні діячі неодноразово порушували питання про викладання рідною мовою. Але їх клопотання ігнорувалися, бо уряд вперто втілював програму асиміляції українців і білорусів.

На початку XX століття позитивні зміни в ставленні до культурних потреб намітилися і в Російській імперії. Вирішальну роль відіграли події, пов'язані з Першою російською революцією, яка дала початок перетворенням її в конституційну монархію. Царський маніфест від 18 жовтня 1905 року надав свободу слова і фактично скасував Емський указ 1876 року. Вперше з'явилася можливість створення української преси і українських культурно-освітніх установ, економічних і громадських організацій. Однак, зі спадом революційної активності царська адміністрація бере українську пресу і українські товариства під ретельний контроль, з великою підозрою ставилася до культурних домагань нашого народу. Вчений зазначав, що українці зуміли за короткий період

відносно лібералізації «використати і ту не бозна яку свободу яка їм припала фактично. Сильно розвинулася література – наукова, популярна і красне письменство. Засновано наукове товариство в Києві, на взірць львівського, і почали виходити наукові видання його. ... Багато виходило популярної літератури для народу і дедалі вона ширилася серед нього, неважаючи на всі заборони і труднощі Сей не видимий посів приніс потім великий урожай» [6, 446].

Як бачимо, М. Грушевський вказав на зростання української культури на усіх її землях у перші десятиліття ХХ століття. Перша світова війна, а за нею російська революція і розпад двох імперій не тільки не припинили культурного прогресу, але й поглибили його. Українська культура, незважаючи на усі трагедії, які вона пережила, продовжувала розвиватися. Однак часи лихоліть позначилися на її становищі. Вчений, характеризуючи її, закидав українській культурі провінціалізм. До такого становища призвело національне гноблення, що панувало в Російській та Австрійській імперіях в усі часи [4, 107-108].

Висновки. Михайло Грушевський увійшов в історичну науку як автор основоположних наукових праць з історії української культури. Великого значення він надавав процесам національно-культурного відродження другої половини ХІХ – початку ХХ століть безпосереднім сучасником якого він був. У історії української культури цього періоду він виокремив ряд етапів: перший розпочався в кінці ХVІІІ століття і тривав до 40-х років ХІХ століття. Другий етап охопив приблизно 40-і – початок 90-х років ХІХ століття. Цим етапам становлення української культури характерно загальнонаціональне відродження мови, літератури, мистецтва, релігії, народного і політичного руху. До негативних особливостей можемо віднести аполітичне культурництво як реакція громадянства на антиукраїнську політику російської влади; репресивні заходи імперських урядів проти української культури та її представників.

Література

1. Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії / Л. Винар // Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. Статті і матеріали. – 1995. – С. 23-60.
2. Грушевський М. Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Твори в 50 томах. Т.1. / гол. ред. П. Сохань. Львів, 2002. С. 397-404, 441-443.
3. Грушевський М. Початки відродження в Західній Україні. Твори в 50 томах. Т.9. / гол. ред. П. Сохань. Львів, 2009. С. 233 -238.
4. Грушевський М. Ганебній пам'яті. Твори в 50 томах. Т.10. Кн. 1 / гол. ред. П. Сохань. Львів, 2015. С. 104-110.
5. Грушевський М. Нарис історії українського народу. Твори в 50 томах. Т.22. / гол. ред. П. Сохань. Львів, 2015. С. 8- 458.

6. Грушевський М. Історія України приналежна до програми вищих початкових і нижчих середніх класів. Твори в 50 томах. Т.23. / гол. ред. П. Сохань. Львів, 2014. С. 267-454.

7. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії ХІХ століття. Історичні есе в 2 томах. Т.1. / упоряд. Я. Грицак. Київ, 2019. С. 193-202.

8. Плохий С. Великий переділ Незвичайна історія Михайла Грушевського. К. : Видавництво часопису «Критика», 2011. 600 с.

9. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття) / В. Тельвак. – Київ-Дрогобич : «Вимір», 2008. 494 с.

References

1. Vynar, L. (1995). The significance of Mykhailo Hrushevsky in Ukrainian and world history. Mykhailo Hrushevsky is a historian and builder of the nation. Articles and materials, 23-60 [in Ukrainian].
2. Ghrushevsjkyj, M. (2002). The Shevchenko Scientific Society in Lviv. In P. Sokhanj (Ed.), Hrushevsjkyj M. S. Tvory (Vol. 1, pp. 397-404). Lviv. [in Ukrainian].
3. Ghrushevsjkyj, M. (2009). The beginnings of the revival in Western Ukraine. In P. Sokhanj (Ed.), Hrushevsjkyj M. S. Tvory (Vol. 9, pp. 233-238). Lviv. [in Ukrainian].
4. Ghrushevsjkyj, M. (2015). Shameful memory. In P. Sokhanj (Ed.), Hrushevsjkyj M. S. Tvory (Vol. 10, Bk. 1, pp. 104-110). Lviv. [in Ukrainian].
5. Ghrushevsjkyj, M. (2014). Essay on the history of the Ukrainian people. In P. Sokhanj (Ed.), Hrushevsjkyj M. S. Tvory (Vol. 22, pp. 8-458). Lviv. [in Ukrainian].
6. Ghrushevsjkyj, M. (2015). The history of Ukraine belongs to the program of upper primary and lower middle classes. In P. Sokhanj (Ed.), Hrushevsjkyj M. S. Tvory (Vol. 23, pp. 267-454). Lviv. [in Ukrainian].
7. Lysjak-Rudnycjkyj I. (2019). The structure of Ukrainian history of the XIX century. In Ja. Ghrycak (Ed.). Istorychni ese Tvory (Vol. 1, pp. 193-202). Kyiv. [in Ukrainian].
8. Plokhij, S. (2011). Great redistribution The unusual story of Mykhailo Hrushevsky. Kyiv: Vydavnyctvo chasopysu «Krytyka». [in Ukrainian].
9. Teljvak, V. (2008). Mykhailo Hrushevsky's creative heritage in the estimations of contemporaries (end of XIX – 30s of XX century). Kyiv-Drohobych: «Vymir». [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 13.02.2020
Прийнято до друку 15.03.2020